

IZ ZGODOVINE MESTA JESENIC

UVOD

Želja marsikaterega Jeseničana je, da bi čim prej zapustil to mesto in šel živeti kam drugam. Mraz in senca sta prikrajšala ljudi za kak nasmeš na obrazu in za kak lep trenutek. Ko pa gre človek daleč proč, se navdušuje nad spremembami, novimi poznanstvi, novim načinom življenja. Sčasoma pa ga začne prevevati občutek, da mu nekaj manjka in se vedno znova vrača nazaj.

Tukaj je pustil priljubljeno gorsko pokrajino, ljudi, ki so mu bili blizu in veliko raznovrstnih spominov. Jesenice so pač takšne, kakršne so. Lepe so, ker smo tukaj doma.

NARAVNE RAZMERE

Življenje na Jesenicah ni bilo nikoli lahko. K temu so svoje pripomogle tudi naravne razmere.

Bližina visokih gora in stisnjenost v ozko dolino, med Mežaklo in Karavankami, sta še dodatno zaostri celinsko podnebje. Zime so tu zelo mrzle. Jesenice so pozimi že zgodaj popoldne v senci. Kriva je Mežakla. To je planota, ki se razprostira od Mojstrane do Gorij, med Savo Dolinko in Radovno. Njeno ime naj bi izhajalo iz latinskih besed »in medio aqua«, kar pomeni med vodami. Obstaja pa tudi pripoved, da je ime dobila po mlademu medvedku Mežku, ki je živel na planoti in je bil ljudem še posebej pri srcu.

Na njenih južnih pobočjih so živino pasli pastirji iz Radovne in Gorij. Ker vode ni bilo dovolj, so si pomagali z umetnimi zaježitvami deževnice ali pa so jo šli iskati v Snežno jamo na Obranco. Ime je dobila po snegu, ki se zadržuje pred njenim vhodom. Na planoti je še Šimnova jama na jugozahodnem pobočju Mežakle. Pred drugo svetovno vojno jo je odkril Simon Zima in po njem je dobila tudi ime.

Poleg živinoreje so se tu razvile druge gospodarske panoge. Ob vznožju planote so včasih iz apnenčaste kamnine pridobivali kredo, ki so jo potrebovali pri izdelavi jekla. Še bolj pomembni so bili obsežni gozdovi, ki so privabljali oglarje in drvarje.

Na severu obdajajo dolino Karavanke. Tu se dvigajo vrhovi Rožce, Golice, Kočne, Belščice in Stola. Mednje se vrivajo številne gorske zajede, ki predstavljajo nekakšne naravne prehode. Te naravne danosti so v preteklosti omogočile razvoj prevoznitva in tovarništva. Čez prelaze so na Koroško tovorili vino, sol, med, domače žganje, industrijske in obrtne izdelke. Iz obratne smeri pa so dovažali predvsem živino in les. Znana tovarniška pot je bila čez Medji dol. Tu naj bi po legendi potoval tudi sv. Albin, ko si je šel na Bled ogledovati posesti svoje briksenške škofije. Ob poti so se razvile razne postranske dejavnosti. Kovačije so poskrbele, da so bili konji dobro podkovani, gostilne pa za oskrbo njihovih lastnikov.

Poleg običajnih tovornih poti so nekateri uporabljali bolj nevarne poti, da bi se izognili carini. Blago so tihotapili s Kranjske na Koroško preko Kočne. O tem govori tudi polihistor Valvasor:

Planina pod Golico

“Nedaleč od Javornika, namreč med tem krajem, Podgorjem in Gorjem na Koroškem stoji visoka gora, Kočna imenovana, ki deli Kranjsko od Koroške, na vrhu te gore gre skozi kamnito steno, ki meri 30 korakov, grozovit prepad in kakor je strašno strm, se vendar vzpenjajo in lezejo tod tihotapci s svojo robo, da bi ušli carini, in sicer z največjo življenjsko nevarnostjo, zlasti pozimi, kadar sneg kopni in se taja. In ti trgovci, ki nočejo zacariniti svojega blaga, morajo odriniti mnogo dražjo carino, kajti vsako leto plačajo nekateri teh nevarnih plazilcev utihotapljeno carino z življenjem. Če tihotapce s soljo, z medom, brinjem, vinom in žganjem vžnenada zalotijo koroški pazniki, kakor se neredko zgodi, nastane hud spopad, tako divje se bijejo s krogli, sabljami in gorjačami, da jih veliko obleži...”

(Janez Vajkard Valvasor, Slava vojvodine Kranjske, 1689)

Na pobočjih Karavank so nastale številne kmetije, ki ne usmerjajo toliko pozornosti v poljedelstvo, ampak v gozdarstvo, sadjarstvo in živinorejo. Živino pasejo na planinah Stamare, Pusti rovt, Seča, Belška, Potoška in Markeljnova planina. Kmetje so morali poskrbeti, da je bila planina urejena in zavarovana. Plačati so morali pastirje in oskrbnico - majerico. Majerica je skrbela za hišo in mleko.

Zanimivo prigodo na Markeljnovi planini je imel Franc Saleški Finžgar, pisec številnih mladinskih del in romana Pod svobodnim soncem. Bilo je prve dni, ko je nastopil službo jeseniškega kaplana in se je po maši podal v hribovski obleki proti Golici in Markeljnovi planini. Majerico, ki ga še ni poznala, je poprosil za skodelico mleka, a mu ga ni hotela dati. Po dolgem prosjačenju pa mu je vendar odstopila latvico posirjenega mleka brez smetane, za katerega ji je potem plačal štiri krajcarje. Vtem pa h koči pride Jeseničan in Finžgarja vljudno pozdravi z besedami: »O, gospod kaplan!« Majerica je slišala in skoraj omedlela.«

(Jože Šifrer, Pisatelj F.S.Finžgar na Jesenicah, Jeseniški zbornik 7, str. 376)

Za razliko od zakrasele planote Mežakle je v Karavankah dovolj vode za napajanje živine. Vzrok je iskati v kamninski sestavi. Kamnine so v višjih predelih bolj prepustne, zato se voda izgubi v podzemni svet. Ko pa naleti na neprepustne plasti, išče izhod in pride na dan v obliki

številnih potokov in studencev. Znani so izviri ob vznožju Mirce, hribu nad Murovo. Botrovali so k nastanku pripovedi, da ima hrib v sebi polno vode, ki bo nekoč zalila vse Jesenice.

Najbolj znan potok je Jesenica, ki sestoji iz dveh delov, in sicer iz Belega potoka v kotu med Rožco in Golico ter Črnega potoka pod Kočno. Oba potoka se združita v Planini pod Golico. Jesenica nadaljuje svojo pot po strmih pobočjih Golice vse do Plavža, zahodnega dela Jesenic, kjer se izliva v našo najdaljšo reko. Sava zapusti Jesenice okrepljena še z vodo Doberšnika, Ukove, Javornika in Bele. Doberšnik je potok, ki ga odlikuje sedem slapov. Največji je šesti, ki meri 22 metrov.

Potoki so bili v preteklosti pomembni za gospodarski razvoj, saj so poganjali številne kovačnice, fužine, žage in mline. Spomladi, ko se topi sneg visoko v hribih, in v času jesenskega deževja oživijo tudi številni hudourniki, ki v Savo prinašajo blato in drug material. Zaradi tega je Sava v preteklosti, ko še ni bilo rečnih nasipov, večkrat poplavljala.

Huda povodenj je bila novembra 1606. Takrat je Sava prestopila bregove in s seboj odnašala cele hiše, živino in ljudi. Naslednji podatek o povodnji je iz leta 1851. Visoka voda je poškodovala vodno pregrado na Savi in zalila tovarniške prostore. Narava je svoje zobe še večkrat pokazala. Zadnja večja poplava je bila novembra leta 1966, ko je bilo v Podmežakli zalitih stopetdeset stanovanj.

Ali ste vedeli?

Ob vrtanju karavanškega cestnega predora so gradbeniki leta 1988 naleteli na izvirno vodo Juliano, odličnega okusa, z nizko vsebnostjo mineralov.

Poglej !

O naravnih razmerah si poglej še knjižice:

-Zdenka Torkar Tahir, Hrušica, Jesenice 2006, str. 63-66.

-Natalija Štular, Od trga do mesta, Jesenice 1999, str. 8, 9.

-Jesenice, mesto jekla in cvetja, Jesenice 2007, str. 9-12.

AJDNA

Poplave, hude zime, malo ravninskega sveta so razlogi, da je bila jeseniška dolina razmeroma pozno naseljena. Prva naselja se v dokumentih omenjajo šele v srednjem veku. Podobna situacija je z arheološkimi najdbami. Gre zgolj za naključne najdbe, ki ne govorijo o stalni naselitvi, ampak zgolj o tem, da je človek potoval skozi dolino.

Ostanki bivališč so bili najdeni le na skrajnem vzhodnem območju Jesenic, in sicer na Ajdni nad Potoki. Na hribu, z nadmorsko višino 1046 m, so arheologi odkrili ostanke antičnega naselja, ki je doživelo vrhunec svojega razvoja v času preseljevanja ljudstev med četrtim in šestim stoletjem. Takrat so na ozemlje današnje Slovenije vdiral različnejša ljudstva, od Vzhodnih in Zahodnih Gotov, Hunov do Langobardov in Avarov. Prihajalo je do spopadov, ropanj, požiganj in morije. Prvotno prebivalstvo se je zato umikalo v naravno dobro zavarovane kraje. Na težko dostopnih in odmaknjenih vzpetinah so začela nastajati višinska naselja.

Ajdna je privabila številne skupine arheologov, ki so poleg dvajsetih stanovanjskih objektov odkrile sledove starokrščanske cerkve. V njeni notranjosti je bilo enajst grobov. Poleg stavb so arheologi našli še razne predmete: železni srp, lemež, škarje za striženje ovac in keramično posodje.

Naselje je bilo uničeno v 6. stoletju s prihodom Slovanov. Tudi novi naseljenci niso imeli mirnega življenja. Vznemirjali so jih vdori divjih Avarov, ljudstva iz azijskih step. Tako je bilo vse do zmagovitih vojn Karla Velikega in njegovega sina Pipina, ki sta vzhodnoalpski prostor vključila v frankovsko cesarstvo.

Čeprav so Franki odvrnili avarsko nevarnost, jih ljudstvo ni sprejelo za svoje oblastnike. Njihov uporniški duh je dosegel vrhunec v uporih Ljudevita Posavskega. Uporniki so se zatekli na Ajdno. Vendar močnemu nasprotniku niso mogli dolgo kljubovati.

Ali ste vedeli?

Pavel Jamnik, doma s Kočne, je tik pred začetkom svoje domače vasi, pod skalnato steno v majhni jami, naletel na harpuno, staro okoli sedem tisoč let.

Poglej!

-Marko Mugerli, Vas, trdna kot hrast.
Zgodovina Blejske Dobrave, Jesenice 2008, str. 11, 12.

-Jesenice, mesto jekla in cvetja, Jesenice 2007, str. 13-14.

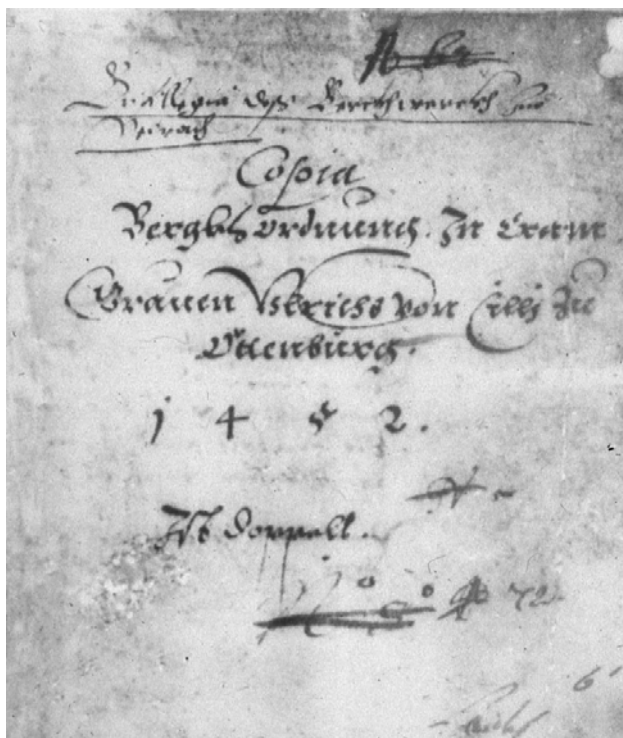
Oljenka najdena na Ajdni

ORTENBURŠKI RUDARSKI RED IZ LETA 1381

Vzrok za nezaupanje do novih oblastnikov je bilo v uvajanju novosti, ki so postopoma zajele celotno slovansko družbo. Uveljavljati se je začel nov družbeni red. Vladar je zemljo razdelil med svoje spremstvo in zaslužne može. Oni pa so mu obljubili zvestobo v veri in meču. Z zemljo vred so dobili ljudi, ki so na njej živeli. Lastniku, zemljiškemu gospodu, so bili podložni. Morali so mu plačevati dajatve in služiti tlako. Kmečke obveznosti so bile zapisane v posebni knjigi, imenovani urbar.

Takšen sistem je obstajal in se razvijal še naprej tudi po tem, ko je frankovsko cesarstvo razpadlo in ko so našim krajem zavladali nemški kralji. Območje današnje jeseniške občine so razdelili med briksenško škofijo in ortenburške grofe. Prvi so posedovali vzhodni del, ki so ga obvladovali z blejskega gradu. Ortenburžani pa so posedovali zahodni del doline z izjemo Dovjega, ki je pripadalo freisinškemu škofu.

Da je zemlja gospodom dobro koristila, je moralo na njej živeti in delati čim več pridnih rok. Zato so poskrbeli, da so prišli na njihova območja novi prebivalci. Nastala so nova naselja. V najstarejšem blejskem urbarju iz leta 1253 se omenjajo naselja Koroška Bela, Potoki in Blejska Dobrava. Kasneje je nastalo naselje Javornik, ki sega prvič omenja v listini iz leta 1403, s katero je briksenški škof Ulrich Hermanu Eselu podelil na Belski planini rudokope s pravico njihovega izkoriščanja in dedovanja.

Ortenburški rudarski red iz leta 1381
pomeni najstarejšo kodifikacijo
rudarskega prava na Slovenskem.
Kopijo red je leta 1452 potrdil
Ulrik II. grof Celjski.

Ortenburžani so si veliko koristi obetali od nahajališč železove rude v Savskih jamah. Sem so naseljevali rudarje in kovače. Eden od vrhuncev železarskega razvoja je bil leta 1381, ko se je število rudarjev in železarjev tako povečalo, da je moral zemljiški gospod Friderik grof Ortenburg njihove pravice in dolžnosti, ki so verjetno bile že v veljavi in so bile posameznikom poznane, zapisati v obliki zakonika oziroma rudarskega reda.

Takrat se prvič omenjajo Jesenice in rovti nad njimi. Rudarski mojstri, ki so imeli pravico kopanja in so imeli tudi svoje peči, so bili oproščeni dajatev in služenja tlake. Morali so plačevati gozdni davek za izkoriščanje rudnika, paše in gozdov. Volili so rudarskega sodnika, ki ga je potrdil zemljiški gospod. Odločal je v zadevah oglarjenja, priprave lesa, sekanja drv, pridobivanja rude ali dela v kovačnicah in talilnih pečeh. Njegova pristojnost se je dotikala območja med potokoma Jesenico in Ukovo. Uradoval je na Jesenicah, kjer je bila tudi javna tehtnica. Železo, grobo ali izkovano, ki je bilo namenjeno za prodajo in odvoz, so morali odpeljati na tehtnico. Tukaj so morali prevozniki za stot železa plačati od enega do dveh pfeningov mitnine.

Takšna ureditev je bila v veljavi tudi kasneje, ko je rodbina ortenburških grofov izumrla in so njene posesti dedovali celjski grofje, ki so na hribu med Trbižem in Ratečami postavili grad Bela Peč, od koder so obvladovali svoja posestva v Gornjesavski dolini.. Poslej se njihovo gospostvo v dolini imenuje belopeško gospostvo. Gospostvo je dobilo leta 1521 novo upravno stavbo na Jesenicah. To je današnja Kosova graščina.

Upodobitev Murove s Kosovo graščino po Valvasorju.

Fotoarhiv Gornjesavskega muzeja Jesenice

Sigmund Dietrichstein, zakupnik belopeške posesti, je leta 1521 sezidal graščino, ki je postala sedež upravnika belopeškega gospostva. V začetku 19. stoletja je lastnik graščine postal jeseniški trgovec in podjetnik Frančišek Pavel Kos, ki jo je leta 1821 povečal in obnovil.

Danes so v njej galerijski prostori in stalna razstava o delavskem gibanju in NOB na Jesenicah ter poročna dvorana.

Novi pojmi:

Mitnina: obvezna pristojbina
1 stot ali cent = 56 kg

CERKVE IN KAPELE

Z zakonom urejene proizvodne razmere in količina kakovostne rude so privabljale vse več ljudi. Jesenice so postajale vedno večje naselje, ki je potrebovalo več hrane, več vode, gradbenega materiala in tudi duhovno oskrbo. Prvotno cerkev sv. Marije Magdalene na Jesenicah so morali povečati in prenoviti. Leta 1523 jo je posvetil ljubljanski škof Krištof Ravbar v čast sv. Lenartu.

Nahajala se je v osrednjem in najstarejšem delu Jesenic, ki se mu reče Murova. Izvor tega imena še ni povsem pojasnjen. Ljudsko izročilo govori, da prihaja ime od slovanske boginje Morane, ki naj bi tu imela bogato žetev. Na Murovi naj bi razsajala tako huda kuga, da so ljudje morali biti zaprti v svojih hišah in nihče jih ni smel obiskati. Jesti pa so dobivali kar skozi okno.

Obstajajo še druge razlage, kot na primer ta, da je ime povzeto po temno zeleni travi »muravi«. Bolj verjetna pa je trditev, da je naselje dobilo ime po svojih značilnih mokrotnih ali skoraj močvirnatih tleh. V nemškem jeziku se za močvirje uporablja beseda »das Moor«.

Cerkev sv. Lenarta je današnjo podobo dobila v 20. stoletju. Vzrok za povečavo je bila ponovna rast prebivalstva. Obstajali sta dve varianti. Prva možnost je bila izgradnja cerkve na novi lokaciji. Nekateri domačini so se zavzemali za njeno postavitve na dvorišču pred današnjo Gimnazijo. Predlog je bil zavrnjen z argumentom, češ, da bi bila cerkev preveč oddaljena od središča naselja, to je od Murave. Druga varianta je bila cenejša in je predvidevala razširitev stare cerkve. O tem so odločali občinski možje leta 1906. Zmagal je zadnji predlog. Sedaj je bilo potrebno zbrati še dovolj denarja. Zbiranje tega je prekinila prva svetovna vojna. Konec 20. let je župnija zbrala denar za cerkveno prenovo in razširitev. Napravljen je bil načrt, ki sta ga naredila prva diplomanta arhitekta Jožefa Plečnika, Ivan Kos in dr. Dragotin Fatur. Cerkev se je Jeseničanom v novi podobi pokazala leta 1930.

V občini Jesenice so še štiri cerkve, in sicer sv. Ingenuina in Albuina na Koroški Beli, Marijinega vnebovzetja na Savi, sv. Križa v Planini pod Golico in sv. Štefana na Blejski Dobravi. Vsi objekti predstavljajo veliko umetniško vrednost. V cerkvi na Blejski Dobravi velja omeniti sliko Marijinega srca, ki jo je napravil Janez Potočnik in kamnit glavni oltar sv. Štefana, ki ga je naredil Janez Vurnik starejši. Ostanek nekdanjega oltarja iz leta 1530 so prestavili v kapelo v križišče. Gre za enega od najredkejših reliefov v Sloveniji iz obdobja pozne gotike. Predstavlja Kamenjanje sv. Štefana. Cerkev na Savi so nekoč krasile tri oltarne slike beneškega slikarja Nicola Grassija in Potočnikova slika sv. Janeza Nepomuka. Na Jesenicah je tudi večje število kapelic. Omeniti velja kapelo sv. Križa in Marije Pomočnice. Prva stoji v spominskem parku, nekdanjem pokopališču. Postavljena je bila padlim v prvi svetovni vojni. Druga kapelica je bila postavljena leta 1905 na Plavžu. Na Plavžu je nekoč stala tudi cerkev sv. Barbare, ki so jo podrli konec 18. stoletja. Njej sta danes posvečeni kapelici na poti čez Pejce, po kateri so nekoč prevažali rudo.

LASTNIKI FUŽIN

Družina Bucelleni

Zasluge za gradnjo cerkva na Plavžu, Savi in na Planini je imela družina Bucelleni. Prihajala je iz italijanske Brescie. Naselila se je v bližino rudišč v Savskih jamah. Tu so si uredili

železarske obrate. Iz prepričanja, da le večja vodna moč lahko omogoči povečanje proizvodnje, se je družina Bucelleni odločila obrate preseliti v dolino k reki Savi. Tu so postavili graščino in plavž. Postali so lastniki železarskih obratov še na Javorniku, Plavžu. Radovni in Mojstrani. Družina je bila leta 1632 povzdignjena v plemiški stan in bila dve leti kasneje sprejeta med kranjske stanove. Leta 1651 so deželnoknežje oblasti izdale listino, s katero so brate Horacija, Pavla in Janeza Andreja Bucellenija ter njihove dediče moškega in ženskega spola povišali v barone. Poslej so se imenovali baroni »von Reichenberg«. Reichen V svoji posesti so najdlje obdržali savsko posest., ki so jo prodali leta 1766 belgijski družini Ruard.

Družina Ruard

Družino so na Kranjsko privabili trgovski posli v zvezi z ljubljansko tovarno sukna. Po nakupu savske posesti so se popolnoma posvetili železarstvu. Rudo so kopali v Savskih jamah, Begunjščici in v okolici Tržiča. Izkopano rudo je bilo potrebno najprej prečistiti v pražilnih pečeh – roštancah. Vanje so naložili rudo in drva. Potem so rudo izpustili v korita z vodo, ki je odstranila apnenčeve primesi. Rudo so vozili v dolino po stari poti čez Pejce. Dovažali so jo z malimi vozički na dveh kolesih, zadnji del voza je prosto drsel po tleh. Takšnemu vozu se je reklo »žlajfe«. Zato so še danes vidni sledovi – glajžne. Rudo so pripeljali na Savo. Tu je bila talilna peč ali plavž. Novi plavž je dal postaviti Viktor Ruard (1814-1886) sredi 19. stoletja. Imel je nameščen aparat za segrevanje zraka in dvigalo za rudo in oglje. Viktor je zgradil tudi novo cesto iz Planine pod Golico. Bil je tako premožen, da je kupil blejsko gospostvo z obsežnimi gozdovi na Pokljuki, Mežakli in Jelovici. Kljub premožnosti družina ni nikoli dobila plemiškega naziva. Morda je bilo krivo dejstvo, da je Viktorjev oče Leopold v času Ilirskih provinc (1809-1813) sodeloval s francoskimi oblastmi. Te so ga imenovali za jeseniškega župana. Ob koncu francoske dobe je Napoleonovemu pastorku, princu Evgènu in njegovim gardnim lovcom kazal pot preko Kočne proti Bistrici v Rožu. Tu so v meglenem avgustovskem jutru premagali Avstrijce, ki so se bili prisiljeni umakniti na levi breg Drave. Ena zmaga ni prinesla obrata v vojni. Francoske enote so se bile prisiljene umakniti. Umikale so se razkropljeno preko Karavank. Po ljudskem izročilu naj bi bilo na Križevcu pokopališče francoskih vojakov. Avstrijske enote so Jesenice zavzele 23. septembra 1813. Nad Leopoldom so se maščevali. Po ljudskem izročilu je moral Leopold zaradi sodelovanja s Francozi skozi Jesenice nositi lesen križ.

Družina Zois

Bucelleniji so najprej izgubili Javornik in Radovno. V 17. stoletju ju kupi družina Posarelli, ki je postavila javorniško graščino in Pristavo. Kasneje sta še večkrat zamenjali lastnike, dokler jih ni leta 1752 kupila družina Zois. Ta je postala lastnica tudi Plavža, Mojstrane in bohinjskih železarskih obratov.

Najbolj znana člana sta bila Žiga (1747-1819) in Karl Zois (1775-1836). Žiga je na Javorniku postavil nov plavž. Uredil je bogato zbirko mineralov, ki je deloma ohranjena v prirodoslovnem muzeju v Ljubljani. Njegov mlajši brat Karel je bil znan botanik. V Karavankah je našel neznano rumenocvetno mačeho. Dobila je ime Zoisova vijolica. Po Karlu se imenuje tudi Zoisova zvončica, roža modre barve. Karl je imel bogato znanje tudi s področja železarstva in trgovskih poslov. Znanje je poglobil še s potovanji po Nemčiji.

Obiskal je železarno Mükenburg v Pruski Šleziji, ki je bila vzor vsem livarnam. Tam so ulivali topove, možnarje, ponve, lonce, cevi in delali poskuse z emajliranjem. Leta 1789 so emajlirali prvo kuhinjsko posodo. Pri tem si je pridobil veliko idej, ki jih je hotel izpeljati pri posodobitvi gorenjskih fužin. Njegove načrte je prekržala nenadna smrt. Zapustil je vdovo Serafino z devetimi otroki, od katerih je bilo šest še mladoletnih. Serafina je osebno prevzela vodstvo podjetja. Pri tem se je srečevala s številnimi težavami. Skoraj deset let se je morala boriti za koncesijo za razširitev bohinjskih obratov. Postavila je valjarno. Oživila je obrata v Mostah in Radovni. Njeni izdelki so bili predstavljeni na pokrajinski razstavi v Ljubljani leta 1844, ki jo je obiskal celo cesar Franc s svojo soprogo. Zoisove fužine so prejele diplomu in zlato kolajno. Ocenjevalna komisija jim je prisodila to najvišje odlikovanje, kakor je utemeljila v diplomi, »v znak priznavanja za velik obseg obratov, izvrstno kakovost izdelkov in veliko prodajo v tujino kljub močni konkurenci tujih izdelkov«.

Njeni sinovi so prevzeli poslovanje družinskega podjetja. Posli z železarskimi izdelki jim niso šli od rok, zato so se pred propadom rešili tako, da so prepričali lastnike parnega milna v Ljubljani, Luckmane, o združitvi kapitala v novoustanovljeno Kranjsko industrijsko družbo.

KRANJSKA INDUSTRIJSKA DRUŽBA

Družba je bila osnovana leta 1869. Prvi tehnični ravnatelj družbe je bil vitez Lambert Pantz (1835-1895). V javorniškem plavžu je leta 1872 prvi na svetu pridobil feromangan, zlitino s 37 odstotno vsebnostjo mangana. Družba je za izdelek na svetovnih industrijskih razstavah na Dunaju in Philadelphiji prejela medaljo in diplomu. Pantz je bil znan tudi kot konstruktor tovornih žičnic.

Pantz je pripravil predlog gradnje jeseniške jeklarne-martinovke. Uprava družbe je njegove predloge zavrnila. Še več, razrešila ga je z mesta tehničnega ravnatelja. Razočaran je zapustil Jesenice. Družba je gradnjo nove železarne zaupala Aleksandru Pöchu. Poleg martinovke so sklenili postaviti plavže na prometno ugodnejšem kraju ob morski obali v Škednju pri Trstu. Leta 1897 je zato na Savi ugasnil poslednji plavž, na Javorniku pa sedem let kasneje.

GRADNJA MARTINARNE IN BOHINJSKE PROGE

Prehod v 20. stoletje je čas velikih sprememb. Na Jesenicah so zgradili jeklarno s Siemens-Martinovimi pečmi. Jeklo so odpeljali po ozkotirni železnici v javorniško valjarno.

Valje je poganjala Peltonova turbina s takrat največjim vodnim kolesom na svetu, premera 9,16 metrov. Danes kot tehnični spomenik stoji na platoju Hrušica ob avtocesti. Za pogon turbine so v Javorniškem Rovtu postavili zaježitev. Ker je iz lesenega vodnega zajetja odtekala voda, se je KID odločila, da zgradi majhno HE. Pridobljena energija je poganjala črpalke, ki so iz nižje ležečih vodnih zajetij črpale vodo nazaj v vodni zbiralnik. Od tod je bil napeljan 3400 metrov dolg visokotlačni cevovod.

Velika sprememba za Jesenice je predstavljala izgradnja železniškega omrežja. Prva železnica skozi dolino je bila speljana leta 1870. Povezala je Ljubljano s Trbižem. Takrat so Jesenice dobile prvo železniško postajo. Stala je na nasprotni strani današnjega postajnega poslopja. Leta 1905 so jo razstavili in enako ponovno postavili zraven vhoda v železarno, kjer je bil Oddelek tehnične kontrole (OTK). Novo postajo pa so postavili na mestu današnje postaje. Takrat se je izvajal megalomanski projekt izgradnje bohinjske železnice. Eno glavnih

gradbišč je bil Karavanški predor. Pri gradnji so uporabljali nove stroje na električni pogon. Iz kamnoloma v Mirci so vozili velike kamnite klade na Hrušico po ozkotirni železnici čez Pejce, preko potoka Jesenica in po pobočju hriba Žerjavec. Za potrebe gradnje predora so zgradili električno centralo v soteski Vintgar. Po izgradnji železnice jo je kupila KID. Električna je bila namenjena le tovarni, ne pa za širše prebivalstvo. Drugače je bilo z elektrarno na Završnici. Bila je namenjena prebivalstvu. Elektrarna, ki so jo poimenovali Triglav, je bila prva javna elektrarna v Sloveniji.

Gradnja predora je zahtevala veliko človeških žrtev. Najhujša nesreča se je zgodila 21. novembra 1904. O njej je takratni jeseniški župnik v svojo kroniko zapisal: »...Okoli devete ure zvečer. Vžgali so se eksplozivni plini, ki so eksplodirali s tako silo, da je letelo vsevpred, tramvaji, zemlja, kamenje. Delavci so bežali, a oni na mestu eksplozije so ležali na tleh. Ponesrečeni so, opečeni po obrazih in rokah. Na mestu je ostalo 11 mrtvih, 5 pa je bilo grozno opečenih in so jih prepeljali v podjetniško bolnišnico na Hrušici.«

Čez nekaj dni je število mrtvih v tej nesreči naraslo na 15.

Novo železniško progo je 19. julija 1906 ob navzočnosti številnega občinstva slovesno odprl avstrijski prestolonaslednik Franc Ferdinand.

URA BO OSEM, BO TREBA V ŠOLO

Z izgradnjo železnice in nove proge so se odprla nova delovna mesta, ki so privabila nove priseljence. Zaradi rasti prebivalstva je bilo treba misliti na gradnjo novih šol. Prva jeseniška šola naj bi bila enorazrednica v Janezkovi hiši na Murovi. Konec 19. stoletja je bila organizirana štirirazrednica s štirimi paralelkami v Kosovi graščini. Ta je kmalu postala premajhna in pojavila se je potreba po novi šoli. Šolo so slovesno odprli 5. aprila 1915. To je stavba današnje Gimnazije Jesenice. Otroci z Javornika in Koroške Bele so hodili v svojo štirirazrednico. Obstajale so tudi podružnične šole na Blejski Dobravi, Javorniškem Rovtu in Planini pod Golico.

Veliko jeseniških otrok je hodilo na Koroško učiti se nemščine. Nemški kapital je bil namreč večinski lastnik Kranjske industrijske družbe. Če so Jeseničani hoteli priti do boljšega kruha, so morali znati nemško. Na začetku dvajsetega stoletja so nemško šolo organizirali tudi na Stari Savi. Vzdrževala jo je tovarna. Za učne sobe ji je namenila prostore v Ruardovi graščini. Leta 1906 je bila zgrajena nova nemška šola (današnja kemična čistilnica). Po prvi vojni je v njej dobila svoje prostore meščanska šola. Leta 1935 se je preimenovala v Državno meščansko šolo dr. Franceta Prešerna.

KAKO SO NEKOČ VOLILI

Nova tovarna in železnica sta vnesli v dolino več živahnosti. Tako je bilo tudi na političnem področju. Pred tem je vladalo pravo mrtvilo. Ni bilo ne agitacije ne političnih shodov. Volivci niso imeli neposredne volilne pravice. Lahko so izbirali volilne moše, ki so potem volili poslance. Poleg tega volitve niso bile tajne. Volivec je moral volilni komisiji povedati, za katerega kandidata ali listo glasuje. Politično življenje je postalo bolj razgibano na začetku 20. stoletja. Takrat je bila uvedena splošna, enaka in tajna volilna pravica, vendar le za polnoletne moške državljane. Ker je bilo med delovno silo veliko volilnih upravičencev, so Jesenice postale vedno bolj zanimive za slovenske politične stranke. Takrat so se izoblikovale tri slovenske politične stranke, in sicer liberalna, socialdemokratska in klerikalna. Zaupanje

volivcev so skušale pridobiti s prirejanjem volilnih shodov, z ustanavljanjem svojih društev, trgovin in bančnih ustanov, z agresivnimi članki v strankarskih glasilih in časopisih ter z volilnimi letaki in plakati.

Močno sredstvo za pridobivanje volivcev so postale raznovrstne strankarske organizacije, ki so izboljševale socialne razmere. Konservativna stran je ustanovila Hranilnico in posojilnico, ki je ljudem omogočala najetje posojil z nizkimi obrestmi. Socialni demokrati so ustanavljali konzumna društva. V lastnih prodajalnah so članom omogočali nakup živil in drugih življenjskih potrebščin po čim nižjih cenah. Takšno prodajalno so dobile tudi Jesenice.

Strankarski veljaki so svoje shode prirejali v gostilnah, ki so se delile po strankarskem načelu. Liberalni gostilničarji so obiskovalcu ponujale liberalno časopisje in revije, kot so Slovenski narod, Rodoljub in Jeseniška straža, in nekatere socialnodemokratske liste, na primer Rdeči prapor, Zarjo in Naprej. Konservativnejše gostilne so nudile Slovenca, Našo moč in Domoljuba.

KULTURNO OSVEŠČANJE JESENIŠKEGA DELAVCA

Gostilne so na začetku 20. stoletja postale središče kulturnega dogajanja. Delavčev vsakdan pa ni bil zapolnjen samo z delom, ampak ga je ponavadi popestril z obiskom gostiln. Tu je lahko prebral časopis, izvedel za najnovejše novice in poklepetal s prijatelji. Žal premnogi pa so vanje prihajali iskat tolažbe za probleme v službi in privatnem življenju. Uteho so iskali v alkoholu. Pretepi so bili na dnevnem redu. Poleg običajnih pivnic so na Jesenicah obstajale gostilne, v katerih so se odvijali kulturni dogodki.

V gostilni pri Markotu je imelo svoje prostore Katoliško delavsko društvo, ki je večkrat organiziralo predavanja o zgodovini delavskega gibanja, pomenu izobraževanja, osebni higieni, zemljepisu in podobno. Ukvarjalo se je tudi z gledališko dejavnostjo. Prirejalo je dobrodelne zabave. Znani so bili Miklavževi večeri, na katerih so obdarovali revne delavske otroke. Društvo je imelo tudi svoj tamburaški orkester. S to gostilno je povezano tudi delovanje katoliškega telovadnega društva Orel (ustanovljeno 1906). Društvo je namreč imelo javno telovadbo prav na vrtu omenjene gostilne.

V gostilni Nandeta Ferjana je delovalo telovadno društvo Sokol, ustanovljeno leta 1904. Na vrtu gostilne so imeli trikrat tedensko telovadbo. Organizirali so izlete v bližnjo in daljno okolico. Imeli so svojo dramsko skupino. Prirejali so različne zabavne prireditve. Po prvi svetovni vojni so dobili telovadnico bivše nemške šole v današnji kemični čistilnici. Leta 1929 je bil odprt nov sokolski dom.

Živahno dogajanje je bilo tudi v gostilni Pri Jelenu na Savi. Tu je bila posebna dvorana, kjer je imelo Gledališko društvo svoje predstave. Igralska skupina je štela okoli 30 igralcev in igralk. Pri Jelenu so delovala društva s socialnodemokratsko usmerjenostjo.

Eno od najbolj dejavnih društev pred prvo svetovno vojno je bilo vsekakor Slovensko planinsko društvo. Bojevalo se je za prevlado slovenskega elementa v naših gorah. Na svojih izletih so lahko opazovali posledice delovanja kranjske sekcije Nemškega in avstrijskega planinskega društva. Markirali so planinske poti in jih opremljali z nemškimi napisi. Na najlepših slovenskih vrhovih so gradili svoje postojanke.

Tako je bilo tudi na naši Golici. Tik pod njenim vrhom je od leta 1892 dalje že stala njihova koča. Postojanko so čez štiri leta še povečali in izboljšali. Vse je kazalo, da je boj za

eno od naših najlepših gora izgubljen. S tem se niso mogli sprijazniti člani kranjskogorske podružnice Slovenskega planinskega društva. Že na svojem ustavnem občnem zboru, ki je bil 19. aprila 1903 na Jesenicah, so si zadali cilj, da na vrhu gore postavijo svojo postojanko. Zataknilo se je pri večnem problemu, to je pri pomanjkanju denarja. Reševali so ga s pomočjo dobrodelnih vrtnih veselic in iger na srečo, ki so jih prirejali v gostilnah pri Ferjanu na Stari Savi in pri Višnarju na Hrušici. Žal se je v fond nateklo premalo denarja, zato se je bila podružnica prisiljena zadolžiti. Dolgove je morala plačevati še dolga leta po izgradnji koče.

Ker se je dejavnost nemške sekcije nadaljevalo, so morali pohiteti z delom. Javili so se številni kmetje z Jesenic in Dovjega in začeli z volovsko vprego dovažati gradbeni material. Les so hodili iskat kar v svoje gozdove. Za so svoj trud niso zahtevali nikakršnega plačila. Leta 1905 je bila slavnostna otvoritev. Kočo so poimenovali po starosti slovenske turisticke Francu Kadilniku. V času, ko še ni bilo urejenih in markiranih poti in ko so v gorski svet zašli le divji lovci, se je že ponašal z vzponi na Begunjščico, Grintovec, Kočno, Mangart, Storžič in Stol. Devetnajstkrat se je povzpel tudi na našo najvišjo goro. Zašel je tudi v tuje gore.

PRVA SVETOVNA VOJNA

Nemška prisotnost se ni kazala zgolj v ustanavljanju nemških kulturnih društev, ampak tudi v agresivnem obnašanju do Slovencev in do vsega kar je slovenskega. Nacionalni problemi niso bili značilni samo za Jesenice, ampak za celotno Avstro-Ogrsko monarhijo. Država je bila podobna nekakšnemu balonu, znotraj katerega so vladali močni pritiski. K temu so veliko pripomogla politična stališča predstavnikov privilegiranih narodov, to je Nemcev in Madžarov, da imajo pravico vladati ostalim narodom monarhije. Temu so močno oporekali zlasti južnoslovanski narodi, ki so kljub svoji številčnosti imeli le malo pravic. Njihovo število se je še povečalo leta 1908 z aneksijo Bosne in Hercegovine. S tem se je avstrijski balon samo še dodatno napihnil, tako da je bilo pričakovati, da bo kmalu počil. Potreben je bil torej samo še rahel vetrič, da bi se monarhija razletela na drobne koščke. 28. julija 1914 je prišel pravi vihar v obliki prve svetovne vojne. Povod zanjo je bil atentat v Sarajevu, ki ga je izpeljala skupina mladih srbskih nacionalistov. Njen predstavnik Gavrilo Princip je 28. junija 1914 ustrelil avstrijskega prestolonaslednika nadvojvodo Franc Ferdinanda in njegovo soprogo Zofijo.

Na začetku avgusta je bila na Jesenicah razglašena mobilizacija. V vojsko so morali številni tovarniški delavci in kmečki sinovi. Vojake so spodbujali z besedami, da bo vojna kratka in da bodo doma še pred Božičem. Prišlo pa ni do pričakovane kratke in lokalno omejene vojne. V nekaj dneh se je namreč v vojni znašla skoraj vsa Evropa.

Navdušenje je začelo kmalu plahneti. Marsikaterega slovenskega vojaka so preletavale misli, da se bojuje le za nemško stvar in proti slovanskim bratom, Rusom ali Srbom. Prihajalo je do dezerterstva. Avstrijska vojska je v prvih mesecih bojevanja doživela številne boleče poraze. Slovenskim vojakom se je vojna morala povečala po 23. maju 1915, ko je Avstrijo napadla Italija. V primeru avstrijskega poraza bi namreč sledilo razkosanje slovenskega etničnega ozemlja.

Ljudje so občutili vojno grozo. K temu niso pripomogle le novice s svetovnih bojišč, ampak tudi prizori iz domačega kraja. Z vlakom so stalno dovažali ranjene vojake. Že na začetku vojne so na kolodvoru ustanovili podružnico Rdečega Križa in uredili zasilno zdravniško oskrbo. Ker je bilo dela veliko, so potrebovali vsako pridno roko. Za prostovoljno

delo bolnišničnih strežnic so se javljala dekleta iz bližnje in daljne okolice. Na Jesenice so prihajale strežnice iz vseh koncev današnje Slovenije in celo iz Nemčije.

Z vlaki so prihajali tudi vojni ujetniki. Nastanjeni so bili v nekdanjih železniških stanovanjih na Hrušici. Ujetniki so živeli v slabih higienskih razmerah, zato so številni umrli za kužnimi boleznimi. Leta 1915 je po taborišču morila kolera. Ujetnike so pokopavali na pokopališču na Belem polju.

Zaradi obsežnih in izčrpajočih bojov so naraščale potrebe po vojnem materialu. Začelo je primanjkovati surovin za proizvodnjo topov. Rešitev so našli v predelavi bronastih zvonov. Cerkve so tako ostale brez zvonov, zato je KID začela izdelovati jeklene zvonove. Zvonove je začel ulivati Franc Torkar, godbenik in livarski mojster. Naročila so prihajala z vseh koncev Slovenije.

Ker so bile Jesenice važno železniško križišče in v bližini fronte, je tu stalno mrgolelo vojaštva. Ljudi niso vznemirjali le naši vojaki, ampak tudi preleti sovražnikovih letal. Pogosti so bili zlasti leta 1917, ko so Italijani pričakovali napad naših enot. Na nevarnost zračnega napada je etapno poveljstvo domačine opozarjalo že od meseca maja. Najtemnejše slutnje so se uresničile 14. avgusta 1917. Ob 7 uri in 10 minut so priletela italijanska letala in pričela z bombnim napadom, ki je trajal eno uro. Bombe so pričeli metati pri Završnici. Potem so sledili nekemu vlaku, a ga niso zadeli. Zažgali so tudi gozd v Jelenovem Kamnu. Italijani so se vrnili ob četrta na 2 popoldne. Očividci so našli 12 sovražnikovih letal. Na Koroško Belo je padlo do 20 bomb. Ljudje so v paniki bežali v gozdove. Zanetil se je požar, ki se je razširil na vso vas. Pogorelo je vsega skupaj 46 hiš. Ubita sta bila 12 letni učenec Alojzij Mencinger in 36 letni delavec Janez Pesjak. Sovražnik je metal bombe tudi na Savi in na Javorniku.

Kmalu po napadu je steklo reševalno delo. Na Koroško Belo so prišle okoliške požarne brambe. Na pomoč je prišla tudi vojska in ruski ujetniki, ki so na Blejski Dobravi gradili tovarno elektrod. Tiste, ki so izgubili streho nad glavo, so nastanili v šoli. Poskrbljeno je bilo za prehrano in osebno higieno. Organizirano je bilo tudi zbiranje oblek, hrane in denarja.

24. oktobra 1917 so avstrijsko-nemške enote pri Kobaridu začele ofenzivo, ki je prebila italijanske položaje. Ofenziva je bila uspešna. Naši so Italijane pregnali vse do reke Piave. Po preboju so se oddahnile tudi vojaške in politične oblasti na Dunaju. Mislile so, da bo monarhija obstala in da se je vihar polegel. A glavni sunek je šele prihajal. Ta ni prišel s fronte, ampak iz zaledja.

Monarhija ni uspela rešiti poglobitnega vprašanja sobivanja njenih narodov na temelju enakopravnosti. To jo je v zadnjih mesecih prve svetovne vojne tudi pokopalo. Z razmerami so bili najmanj zadovoljni Južni Slovani, ki so bili v državo številčno dobro zastopani, vendar niso uživali podobnih pravic kot nemški in madžarski narod. Njihovi politični predstavniki so do zadnjega pričakovali, da se bo njihovo vprašanje rešilo.

Svoje zahteve so oblikovali v tako imenovani majniški deklaraciji, ki jo je 30. maja 1917 v avstrijskem parlamentu predstavil dr. Anton Korošec, predsednik jugoslovanskega parlamentarnega kluba. V njej je bilo rečeno, da poslanci omenjenega kluba zahtevajo, naj se vse ozemlje, na katerem prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, zedini na temelju narodnega načela in hrvaškega državnega prava pod žezlom habsburške dinastije v samostojno državno telo.

V njeno podporo so konec leta začeli po slovenskih občinah, v društvih in strankah zbirati podpise. Ko so oblasti prepovedale vsakršno agitacijo za Majniško deklaracijo, so slovenski in tudi ostali jugoslovanski politiki izgubili upanje, da bi se njihov položaj v

monarhiji uspešno rešil. Začeli so razmišljati o odcepitvi. 29. oktobra 1918 je bila v Ljubljani in Zagrebu razglašena ustanovitev države Slovencev, Hrvatov in Srbov. V takšni situaciji se avstrijska vojska ni mogla več boriti. Vojska je razpadla. Avstrija je 3. novembra kapitulirala, čez osem dni ji je sledila še Nemčija.

Vojna je terjala veliko žrtev in še več odrekaj, zato je povsem razumljivo, da je bilo slavlje ob njenem koncu tako bučno. Na različnih bojiščih širom Evrope je obležalo 66 Jeseničanov. Leta 1927 so jim postavili spominsko obeležje. Gre za kapelico sv. Križa v današnjem Spominskem parku na Plavžu. Na obeh straneh vhoda sta pritrjeni dve kovinski plošči, na katerih so zapisana imena vseh padlih.

JESENICE MED OBEMA VOJNAMA (1918-1941)

Politične in upravne razmere

Ker nova država ni bila mednarodno priznana in da bi imela na bližnji mirovni konferenci boljši pogajalski položaj, se je 1. decembra 1918 povezala s kraljevino Srbijo v kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev. Že na začetku svojega obstoja je bila postavljena pred težko preizkušnjo. Morala je braniti svoje interese na Koroškem in Primorskem.

Meje nove državne tvorbe namreč niso bile natančno določene, zlasti ne zato, ker se dotedanje administrativne (deželne) meje Avstro-Ogrske niso ujemale s slovensko-nemško etnično mejo. Problem je bil značilen za Koroško. Prišlo je do spopadov z nekdanjimi sodržavljani Avstrijci. Narodna vlada SHS je v boje vključila vojake, ki so se komaj vračali z bojišč prve svetovne vojne ali pa skupine prostovoljcev. O dokončni usodi Koroške se je odločalo na plebiscitu, na katerem se je večina Korošcev izrekla za Avstrijo. Jugoslavija ni uspela obraniti svojih interesov niti na Primorskem, ki je pripadla Italiji. Kasneje so jo pestili nacionalni, politični, gospodarski in socialni problemi.

Na političnem področju je veliko prahu dvignila vidovdanska ustava, sprejeta 28. junija 1921. Vpeljala je centralistično ureditev, ki so jo podpirale predvsem srbske stranke. Nekatere skupine so zaradi nasprotovanja centralistični ureditvi in sovraštva do dominantnega naroda zapustile državo in se povezale z zunanjimi silami, ki so vodile agresivno politiko do Jugoslavije. Tukaj so mišljeni predvsem Mussolinijevi fašisti. Rezultat njihovega delovanja je bil atentat na kralja Aleksandra Karadjordjeviča v Marseillu 9. oktobra 1934.

V zgodovino Jesenic se je vpisal, ko je 20. marca 1929 nekdanji trg povišal v mesto. Mesto je obsegalo trg Jesenice in vasi Savo in Plavž.

Naselja jeseniške doline so takrat sodile v tri občine: v občino Koroška Bela, Jesenice in Gorje. Gorjanska občina je mejila z jeseniško pri Hermanovem mostu.

V tem času je politično življenje na Slovenskem obvladovala Slovenska ljudska stranka. Kljub temu je prišlo tudi do presenečenj. Tako je leta 1936 postal župan Koroške Bele komunist Vencelj Perko. Komunisti so se zavzemali za revolucionarno ustanovitev republike, zato so oblasti njihovo stranko prepovedale. Vencelj si je naklonjenost volivcev pridobil s tem, da je bil leta 1935 eden izmed voditeljev splošne delavske stavke na Jesenicah in Javorniku. Sprožilo jo je nespoštovanje delavskih pravic. Oblasti so poslale orožnike, ki so zavarovale tovarniško premoženje.

Stavka 1935: V posameznih obratih je prišlo do precejšnje kršitve kolektivne pogodbe in mnogo delavcev je to hitro občutilo. Nekateri vodje obratov so priganjali delavce do popolne izčrpanosti. Proizvodnja se je zato dvignila, vendar mezde so ostale enake. Delavski zaupniki so se trudili pogajati z vodstvom podjetja, ki se je odkritih pogovorov izogibalo. Glavni delavski zaupnik na Savi je bil Vencelj Perko in Ignac Kralj kot delavski zaupnik na Javorniku sta se dogovorila, kako izpeljati stavko. Stavka se je začela 12. julija 1935. Ob šestih zjutraj so delavci na Javorniku zaustavili delo in začeli stavkati. Delavci, ki so delali v nočni izmeni s četrta na petek, so zjutraj ostali v tovarni; skupaj z dopoldansko izmeno, ki je prišla na delo ob 6. uri zjutraj, in popoldansko, ki se jim je pridružila ob dveh popoldne. Tako so bili torej vsi delavci –skupaj 700 – v tovarni. Iz tovarne ni smel nihče, niti uradništvo. Vse izhode so zastražile ženske. Pred javorniškimi obrati so se pojavile čete orožnikov, ki so poskušale razgnati stavkajoče. Odnos med delavci in KID se je vedno bolj zaostroval tudi na Savi, kar je pripeljalo do tega, da je 15. julija prišlo do velike stavke tudi na Jesenicah. Tam je kar 2000 kovinarjev stopilo v stavko, da bi tako izkazali solidarnost z javorniškimi kolegi. Žene, mladoletniki in bolni delavci so lahko odšli domov, medtem ko so drugi ostali v tovarni in kar tam tudi jedli in spali. Spali so na deskah, železnih ploščah ter drugih trdih predmetih. 17. in 18. julija so v Kazinski dvorani potekala pogajanja med delavskimi zastopniki in glavnim ravnateljem Nootom. Stavka je bila zaključena 20. julija 1935.

Delavsko problematiko v številnih delih oriše jeseniški pisatelj Tone Čufar: drama Jutranja molitev, Polom, roman Pod kladivom...

Stavka je opozorila na moč delavskih množic, zato so se oblasti zavzemale za njihov strožji nadzor. Posebej pozorne so bile ob praznovanju 1. maja. Takrat je povorka s kovinarsko godbo krenila z Javornika na Jesenice. Sledilo je zborovanje na vrtu Delavskega doma pri Jelenu. Kasneje so postale Poljane priljubljeno mesto za praznovanje prvomajskih proslav. Splošna stavka jeseniških kovinarjev je bila v času hude gospodarske krize. Tovarna ni imela velikih naročil. Veliko ljudi je izgubilo delo. Posledice krize je ublažil župan Perko z zaposlitvijo brezposelnih pri javnih delih na cestah in vodovodih ter pri gradnji nove osnovne šole, ki so jo dokončali šele leta 1941.

ŠPORT IN KULTURA

Konec 30. let se je tovarna izkopala iz krize. Začela je z novimi investicijami, med katerimi je bila največja izgradnja dveh plavžev. Vodstvo družbe je skušalo pridobiti javno mnenje s populističnimi prireditvami. Tako je finančno podprla festival Gorenjska ohcet na Jesenicah leta 1940.

»Svatovski sprevod je šel s Koroške Bele, kjer je bila nevesta doma proti ženinovem domu v Kurjo vas. Na čelu je jahal starešina s slovensko zastavo v rokah. Za njim so se zvrstili številni vozovi, naloženi z balo in svati. Peljali so lepo okrašeno poslikano skrinjo, kuhinjsko omaro - kredenco in mizo. Na naslednjem vozu so bile postelje, omara za obleko in mali predalnik za perilo. Na naslednjih vozovih je bilo razporejeno orodje ta delo pri hiši in v vrtu. Niso pozabili niti na sodčke belega in rdečega vina. Eden od vozov je bil naložen z vrečami napolnjenimi s pšenico, ržjo, prosom in koruzo. Med povorko sta pastir s širokim klobukom in planšarica, oba v cokljah peljala drobnico, ovce, koze in še telice. Svatovski sprevod je spremljalo več kot 50 konjenikov, ki so z vriski spremljali muziko in petje harmonikarjev in pevcev, ki so se prav tako peljali z vozovi. Pri tovarniškem vhodu je prišlo do šrange. Fantje s

Koroške Bele so za nevesto zahtevali veliko vsoto denarja. Prišlo je do licitacije in prerekanja. Zahtevano vsoto so spravili skupaj ženini, njegovi spremljevalci in starešina. Sprevod je nato krenil proti Stari Savi, kjer je duhovnik ženina in nevesto zvezal za vedno. Slavje se je nadaljevalo na stadionu. Sredi igrišča je bil postavljen plesni oder...«
(po pripovedovanju Stanke Geršak)

Festival je privabil ogromno občinstva. Dobro obiskane so bile tudi tovarniške letne in zimске igre, ki so potekale zadnje tri leta pred drugo svetovno vojno. Vsakič je bilo tekmovalcev okoli šeststo. Pri letnih so tekmovali v atletiki, nogometu in boksu, pri zimskih igrah pa v alpskem smučanju, skokih, smučarskemu teku in sankanju. V okviru tretjih zimsko-športnih iger Kranjske industrijske družbe je bila 11. januarja 1941 odigrana prva hokejska tekma na Jesenicah med SK Ilirijo iz Ljubljane in KAC iz Celovca.

Tovarna je financirala izgradnjo atletskega in nogometnega stadiona športnega kluba Bratstvo. Šport so gojila še številna društva, Skala, Svoboda, Sokol in Orel. Turistovski klub Skala je bil kot podružnica ljubljanske Skale ustanovljen leta 1923 v gostilni pri Kobalu. Imel je plezalni, zimsko-športni, fotoamaterski in reševalni odsek. Načelnik reševalne službe je bil Jože Čop. Njegov nečak Jaka Čop je bil priznan fotograf. Skala je organizirala sankarsko tekmo iz Planine pod Golico, smučarske tekme na Rožci, kjer so si postavili svojo kočo ter triglavski smuk. Tu so se vedno dobro odrezali Ciril Praček, Lojzka Praček in Erika Heim.

Telovadno – kulturno društvo Svoboda je bilo ustanovljeno že leta 1913, vendar je dejansko zaživela šele po prvi svetovni vojni. Društvo je imelo dramski odsek, knjižnico, pevski zbor in telovadni odsek. Kmalu so se jim priključili še tamburaši, kolesarji, šahisti, smučarji, nogometaši in hazena (veliki rokomet za dekleta). Društvo je bilo podružnica Svobode v Ljubljani. Centrala je jeseniškemu društvu očitala, da ga vodijo komunisti, zato ga je leta 1933 razpustila. Naslednico je društvo dobilo v novem delavskem društvu Enakost. Svoje prostore je imelo v Delavskem domu pri Jelenu.

Sokoli so dobili svoj dom leta 1929, ki je danes bolj znan kot TVD Partizan. Člani Sokola so bili odlični telovadci, smučarski tekači, alpski smučarji in skakalci, ki so si zgradili celo petdesetmetrsko skakalnico na desnem bregu Save.

Svoj dom so dobila tudi konservativno usmerjena društva Orli oziroma Atletski klub Gorenjec in Katoliško prosvetno društvo. 8. septembra 1930 se je odprl Krekov dom, hram jeseniške kulture (danes Gledališče Toneta Čufarja). V veliki dvorani doma je bil postavljen gledališki oder, na katerem so nastopale številne priznane dramske skupine iz bližnje in daljne okolice. Obstajala pa je tudi domača igralska zasedba, pretežno sestavljena iz dijakov jeseniške meščanske šole. Nosila je naziv Razoraši. V domu so prirejali razna poučna, potopisna in zgodovinska predavanja. Pogoste pa so bile tudi kino predstave. Gledalci so imeli poleg običajnih nemih filmov možnost videti že prve zvočne filme. Filme so vrteli tudi v moderni kino dvorani nasproti tovarne. Imenovala se je Kino-Radio (1927).

DRUGA SVETOVNA VOJNA

Razmere v Evropi so se začele vse bolj zaostroovati in navdajati ljudi z negotovostjo. Na Jesenicah so začeli graditi zaklonišča. Občina je zaukazala gradnjo šestih zaklonišč: v carinarnici, ljudski in meščanski šoli, pred ljudsko šolo, za železničarskimi hišami in ob cesti k farni cerkvi. Njihova velikost je bila takšna, da se je v njih lahko zateklo po sto ljudi.

V Krekovem domu so potopisna, zgodovinska predavanja zamenjala predavanja o političnem položaju Jugoslavije, o vojnih spopadih na Finskem, o zaščiti pred zračnimi napadi in podobno.

Nebo nad domovino se je pooblačilo leta 1941. Jugoslovanska vlada se je želela najhujšemu izogniti s pristopom k trojnemu paktu, kar je pri mnogih rodoljubih povzročilo plaz ogorčenja. Po celi državi so demonstrirali proti vladi.

Najhujše slutnje so se uresničile na cvetno nedeljo 6. aprila 1941. V zgodnjih jutranjih urah so nemška letala bombardirala jugoslovansko prestolnico in s tem pahnila jugoslovanske narode v več kot štiri leta trajajočo krvavo vojno.

Kar kmalu se je bojni ples začel tudi v jeseniški dolini. Nemci so na Karavanke poslali le manjše enote z namenom pregnati nasprotnika z važnih mejnih prelazov. Glavno breme napada pa so nosile italijanske enote, ki so mesto zasedle 11. aprila 1941. 19. aprila je oblast prevzel nemški okupator in postavil močno posadko in protiletalsko obrambo.

Vsi ti dogodki, ki so se odvijali s precejšnjo naglico, so pri ljudeh povzročali preplah. Niso jih mogli pomiriti pozivi dotedanjih civilnih oblasti, jeseniškega župana Valentina Markeša, da naj ostanejo na svojih domovih, naj ohranijo disciplino in naj se ne upirajo zasedbenim četam in oblastem, ker le tako se jim nič ne more zgoditi. Strah je bil povsem upravičen, saj so že slišali za trpljenje Primorskih Slovencev pod fašistično Italijo in zatiranje drugih narodov, ki so jih zasedle enote nacistične Nemčije.

Da Slovincem, kot slovanskemu narodu, ni bilo mesta v Hitlerjevi politiki, so izvedeli že v prvih dneh okupacije. Takrat so namreč Nemci že začeli z ukrepi, ki so imeli namen uničiti vsako sled slovenske oziroma slovanske prisotnosti v teh krajih. Eden od takih ukrepov je bila zamenjava slovenskih napisov z nemškimi. Šoloobvezni otroci so morali najprej na tečaj nemškega jezika, potem pa je pouk potekal le v tem jeziku. Pouk so vodili nemški učitelji, ki so jih pripeljali s Koroške, Salzburške in Tirolske.

Seveda pa so Nemci vedeli, da njihova ponemčevalna politika ne bo potekala brez upiranja. Po njihovem pričakovanju so najtrši oreh predstavljali intelektualci, pisatelji, učitelji in duhovniki. Zaradi družbenega ugleda pa bi njihova ravnanja lahko dobila številne posnemovalce, zato so bili prvi predvideni za izgon.

Izgon družin je ponavadi potekal tako, da so orožniki zgodaj zjutraj obkolili njihove hiše, in zahtevali, da se v dveh urah pripravijo na odhod. S seboj so lahko vzeli le po dve obleki, nekaj perila in denarja. Vse ostalo so morali pustiti na svojih domovih, ki so bila zaplenjena in kasneje dodeljena nemškim priseljencem. Družine so odpeljali v zbirno taborišče v Zavode svetega Stanislava v Šentvid ali pa na grad Goričane. Potem so jih odpeljali v Srbijo.

To se je zgodilo tudi z družino Pibernik.

Julka Pibernik se je rodila 9. junija 1905 na Javorniku. Moža Albina so junija 1941 aretirali Nemci in zaprli v begunjske zapore. Iz Begunj so ga odpeljali v šentviške zapore. Čez čas se

mu je v Šentvidu pridružila žena Julka in sin Albin. Izgnali so jih v Srbijo. Kmalu so se pridružili partizanom in odšli so na osvobojeno ozemlje v Užice. Umik iz Užic v drugi polovici decembra. Slovenci so sestavljali četo Ivana Cankarja. Njen komandir je bil Albin Pibernik. Sestavljala prvo proletarsko brigado. Sin Albin je bil najmlajši borec prve proletarske brigade. Prebivali so se od Užic do Igman planine. Tam, kjer se reka Lim zliva v Drino. Zaradi močnega sovražnikovega pritiska je brigada nadaljevala pot čez Igmansko planino. Pri tem so trpeli lakoto, mraz in uši, ki so prenašale tifus. Prišli so v Fočo. Julka je imela slabo obutev. Zmrznile so ji noge. Januarja je bilo na Igmanu – 40 stopinj Celzija. Julka je imela hude zmrzline. Dobila je gangreno in prišlo je do zastrupitve krvi. Sledila je smrt 14. februarja 1942. Pogreba se je udeležil Tito. Pustila je enajstletnega sina Albina. Borci so mu naredili ime Korčagin, po glavnem junaku ruskega romana »Kako se je kalilo jeklo«, pisatelja Nikolaja Aleksejeviča-Ostrovskega. Po Titovem ukazu so mu dodelili malega konja-ponija, da bi najmlajši vojak lažje izdržal tegobe dolgih pohodov in bojev. Oktobra 1942 v Ravnah na Blokah je padel njen mož Albin Pibernik v streljanju z belogardisti. Na Jesenicah se po Julki imenuje vrtec, na Javorniku pa imamo Delavski dom Julke in Albina Pibernika.

Nekateri Jeseničani, ki se niso strinjali z okupatorjevo politiko ali pa so se hoteli izogniti izgonu, so pobegnili v Ljubljano ali pa v gozdove, kjer so se začeli povezati v odporne skupine. Njihova dejavnost je bila koordinirana iz Ljubljane, kjer so v noči s 26. na 27. aprila ustanovili Osvobodilno fronto. Prve partizanske skupine so se julija 1941 združile v Cankarjevo četo. Do prve borbe z Nemci je prišlo 1. avgusta, ko je oddelek nemške policije napadal tabor čete na Obranci na Mežakli. Padla sta Viktor Arzenšek in Ferdo Koren. Dogodka so se po vojni spominjali na občinski praznik. To je obveljalo, dokler ga ni zamenjal 20. marec, ko se spominjamo dogodka leta 1929, ko so Jesenice postale mesto. Sedaj je to spominski dan občine Jesenice.

Partizani so začeli z napadi na sovražnikovo infrastrukturo. Uničevali so mostove, železniške proge in električno napeljavo za jeseniško železarno. Okupator je na napade odgovoril z ukrepi proti civilnim prebivalstvom. Prepovedal je gibanje na ulicah med 22. in 4. Vendar to še ni bilo najhujše. Pogosta oblika represije je bila streljanje talcev. Talce so ponavadi vzeli v bližini kraja partizanskega napada ali pa v Begunjah. Prvih pet talcev na Jesenicah so ustrelili 4. septembra 1941 na Koroški Beli. V odgovor na požig železniškega mostu v Mostah pri Žirovnici so na tem mestu 1. julija 1942 ustrelili 28 zapornikov begunjskih zaporov. V istem mesecu so partizani pri Hrušici obstreljevali nek gestapovski avto. Iz maščevanja za ta dogodek so Nemci 27. julija 1942 na Belem polju nad Hrušico ustrelili 45 talcev. Aktivistka OF Frančiška Ambrožič je takrat izgubila štiri sinove. Po vojni so postavili spomenik v obliki Triglava. Kipar Božo Pengov je naredil tri bronaste reliefe 1970 leta. Verze spesnil jeseniški pesnik in pisatelj Miha Klinar – Marijan. V svojih delih je obdeloval partizanske in socialne motive. Najbolj znani deli sta Mrtvi bataljon, Na mrtvi straži.

Vse to ni zmanjšalo uporniškega duha slovenskega naroda, kvečjemu ga je še podkrepilo. Napadi so se nadaljevali. Nemci, ki so se izčrpavali v bojih na vzhodni fronti in ob vse številnejših zavezniških zračnih napadih ter ob odpiranju vedno novih bojišč, si tudi niso mogli privoščiti, da bi izgnali ali pobili cel narod, saj so potrebovali ljudi za delo v vojni industriji in nenazadnje tudi za boj na fronti.

Tovarna je manjkajoče delavce nadomestila z dovažanjem tuje delovne sile, zlasti iz Francije in Italije. Na igrišču športnega društva Kovinar v Podmežakli so zanje postavili devet barak. Okupator je želel na svojo stran pridobiti tudi domačine z zelo domišljeno propagando. Vrteli so filme o zmagah nemške vojske na svetovnih bojiščih in o idealnem življenju nacističnih veljakov. Prav jim je prišlo poudarjanje zaslug naših vojakov v boju na nemški in avstrijski strani v prvi svetovni vojni. Svoje protislovenske ukrepe so opravičevali s stoletno nemško navzočnostjo v teh krajih ali pa so jim dajali značaj boja zoper komunizem in njihove pomagače. Dajali so videz, da nimajo nič zoper Gorenjce, ampak zgolj zoper »bandite«.

Njihov namen ni bil samo pridobiti podporo za svojo politiko, ampak tudi da bi se jim pridružili v njihovem boju zoper komunistično nevarnost. S tem ko bi prišlo do bratomorne vojne, bi lahko nemške enote, ki so jih nase vezali partizani, uporabili na drugih bojiščih. Zdi se, da je bila propaganda uspešna, saj so že v začetku junija 1942 nastale tako imenovane »Gegenbande«, bolj znane pod imenom »raztrganci«. To so bile manjše enote, ki so jih opremljale nemške okupacijske sile, in so hodile po gozdovih nad Jesenicami in partizanom pripravljale zasede ali pa so se njeni pripadniki vtihotapili v njihove enote in kasneje Nemcem izdajale imena njihovih sodelavcev.

Nemci domačinov niso nameravali uporabiti le v bojih v njihovi okolici, ampak so jih potrebovali tudi na ostalih bojiščih. V ta namen so že jeseni leta 1942 Gorenjcem podarili nemško državljanstvo na preklic, ki naj bi po 10 letih postalo stalno. Kot nemški državljani so bili naši fantje dolžni iti v nemško vojsko.

Želja ljudi, da bi bilo nacističnega režima enkrat konec, se je uresničila leta 1945. Takrat so se Nemci umikali z vseh bojišč, tudi iz jugovzhodne Evrope.

K njihovemu porazu so nedvomno prispevali tudi partizani. Z napadi na električne daljnovode in tovarne vlake so onemogočali delo v tovarni, ki je prispevala svoj delež k nemški oborožitveni tehniki. Tu so namreč izdelovali rezervne dele za tanke, granatna ogrodja in topovske tulce. Proizvodnja je bila ohromljena tudi zaradi odhoda ljudi v partizane ali v nemško vojsko.

Več preglavic so Nemcem povzročali stalni napadi na železnico, ki so preprečevali premike nemških enot in vojnega materiala z enega bojišča na drugo. Teh prevozov je bilo zlasti veliko leta 1945, ko so se Nemci pripravljali na odločilne boje v Italiji, Nemčiji in v Franciji. Da bi omogočili nemoten prevoz, so zaščito važnih mostov in prog poverili močnim posadkam. Zato so partizanske akcije vse težje uspevale. Na pomoč so jim priskočila zavezniška letala, ki so napadala vlakovne kompozicije, skladišča in postaje.

1. marca 1945 je prišlo do silovitega napada na zelo pomembno jeseniško železniško križišče. Anglo-ameriška letala so napadla v dveh naletih, in sicer ob pol dveh in ob drugi uri. Zaradi nemške protiletalske obrambe, so morala smrtonosni tovor odvreči na veliki višini. Bombe so zato padale ne samo na železnico, ampak tudi na številne okoliške hiše. Porušenih in težko poškodovanih je bilo okoli 130 upravnih, stanovanjskih in gospodarskih poslopij. Bilo je okrog sto mrtvih in težko ranjenih, največ v železniški menzi nasproti postaje. Sreča v nesreči je bila, da bombe niso zadele železniški vagon z jetniki, ki so jih peljali iz Begunj v Mauthausen. Zaradi velikega števila tujcev na Jesenicah točnega števila žrtev še vedno ni znano. 123 žrtvam poznamo ime.

Bombnega napada se spominja Erika Heim (roj. 1913), ki je bila aktivna članica Skale. Telesno kondicijo je ohranjala tudi v času vojne. Nekoč se je podala na tek v gozd in naletela na prestrašene partizane. S svojimi čevlji in hitrostjo je zganjala takšen hrup, da so partizani

mislili, da prihaja cela divizija. Erika je bila po poklicu zobozdravnica. V času bombnega napada je urejala novo ordinacijo na vrhu hotela Triglav. Prvega marca je šla pogledat, kako potekajo dela v njeni ordinaciji. Prostore si je ogledovala v družbi nekega mladega fanta. Njun pogovor je prekinil zračni alarm. Nista se preveč vznemirjala, saj so zavezniška letala po navadi le preletela dolino. Ko sta na nebu zagledala sive pike, je bilo že prepozno. Odjeknile so eksplozije. Med drobljenjem šip in posipanjem sten sta zbežala v klet. Ko so sirene naznanile konec letalskega napada, sta se Erika in fant vrnila v vrhnje nadstropje. Videla sta pravo razdejanje. Polno prahu, polomljena vrata in za njimi modro nebo. Zunanjih sten ni bilo več. Ko sta stopila na ulico, je bil pred njima krater in v njem velikanska neeksplozirana bomba. S strahom sta šla hitro mimo. Ko še niso prišli k sebi po prvem napadu, se je ponovno oglasila sirena. Ljudje so panično iskali zavetje. Za Eriko ni bilo prostora v Triglavu. Zato je morala pohiteti v zaklonišče nasproti železniške postaje. Smola je bila Erikina sreča. Ob ponovnem napadu je bil Triglav popolnoma porušen...
(Marko Mugerli, Erika Heim - Veliko športno ime, Vzajemna 2008).

Partizani so skupaj z domačini, ki so se jim tik pred koncem vojne pridružili na Poljanah, 9. maja zmagoslavno vkorakali v mesto. V vojni je padlo veliko Jeseničanov, med njimi tudi dva narodna heroja z Jesenic Jože Gregorčič – Gorenjc in Matija Verdnik – Tomaž.

ČAS VELIKIH GRADENJ

Po vojni so bile organizirane prostovoljne delovne brigade, ki jih je vodil štab za obnovo Jesenic. Brigade so odstranjevale ruševine hiš, postajnega poslopja in uničene železniška infrastrukture. Udarniško delo je bilo organizirano tudi v železarni. Tovarna je leta 1945 prešla v državno last in je dobila ime Železarna Jesenice. Naslednje leto je uspel prižig obeh plavžev.

Leta 1947 je bil sprejet petletni plan, po katerem naj bi Železarna Jesenice povečala proizvodnjo grodlja – surovega železa in s tem več jekla v obliki polizdelkov, kot so pločevina. Pričeli so graditi valjarno debele pločevine 2400 na Javorniku, ki bi morala biti končana na državni praznik 29. novembra 1949. Ker so se razmere zaostrole na političnem področju, Jugoslavija ni mogla nabaviti potrebne strojne opreme v vzhodnoevropskih državah. Dobili so jo šele na zahodu, vendar z zamudo, tako da je bilo delo nemogoče zaključiti do predvidenega datuma. Ko je prišla močna delegacija na otvoritev, so v valje spustili pobarvane lesene plohe, namesto pločevine. Valjarno debele pločevine so razširili leta 1959, čemur se je umaknila Zoisova graščina.

V Železarni so stalno povečevali proizvodnjo z rekonstrukcijo plavžev in s širitvijo jeklarne. Leta 1953 so začeli obratovati kavperji – ogrevalci zraka za plavža. Da bi zagotovili ustrezno kvaliteto rude, so postavili dve pražilni peči, ki sta do izgradnje aglomeracije leta 1970 proizvajali tudi rdeči prah, ki je Jesenicam dal oznako mesto rdečega prahu. V petdesetih letih so zgradili še peto in šesto Siemens-Martinovo peč. Glavna surovina jeklarne je bilo staro železo. V jeseniških pečeh je kot staro železo končala nekdanja slovita italijanska ladja Rex, ki si je leta 1933 pridobila modri trak in ga obdržala skoraj dve leti. Modri trak si pridobi potniška ladja, ki v najkrajšem času prepluje Atlantik. 1944 so jo v Koprskem zalivu med Žusterno in Izolo raketirala ameriška letala.

Železarna Jesenice je bila velika odjemalka električne energije. Leta 1948 so dokončali jez in hidroelektrarno v soteski Moste. Leta 1966 so pričeli z valjanjem pločevine v valjarni Blooming – Steckel, dve leti pozneje pa so zgradili še novo žično valjarno na Beli. Leta 1976 je začela z delom tudi hladna valjarna na Beli. V osemdesetih letih so pričeli graditi novo elektrojeklarno na belškem polju. Gradnjo so zaključili leta 1987. Nova tehnologija je pomenila ukinitvev obratov primarnega železarstva. Ustavili so plavža, martinove peči in elektropeči v jeklarni 1 na Jesenicah. Leta 1992 se je Železarna Jesenice razdelila na 13 samostojnih podjetij. Eno največjih podjetij je Acroni, ki je največji slovenski proizvajalec jekla.

Zaradi velikih gradenj in velike proizvodnje so Jesenice postale ponos jugoslovanske gospodarske politike, ki jih je bilo vredno pokazati tujim državnikom. Zlasti v letu 1960 se je zvrstila cela vrsta visokih gostov, od egiptovskega predsednika Naserja do indonezijskega voditelja Sukarne. Takšni obiski so koristni za kraj, saj se takrat marsikaj postori, kar se drugače ne bi. Tako je bilo tudi takrat, ko je jeseniški muzej obiskal sudanski voditelj Abud. Med ogledom je moral tja, kamor gre še cesar peš. Ker je bilo stranišče »na štrbunk« še za afriške razmere neprimerno, je muzej kmalu po soočenju z bolečo, predvsem pa s smrdečo resnico, dobil novo sodobno stranišče na samodejno izplakovanje.

Na jeseniško gospodarstvo ni vplivala le politika, ampak tudi izboljšane prometne povezave. Tako je bil leta 1991 odprt karavanški cestni predor. Med vrtanjem so našli izviro vodo, ki je prvinska, neokrnjena alpska voda odličnega okusa z nizko vsebnostjo mineralov. Dali so ji ime Julijana.

STANOVANJSKA PROBLEMATIKA

Novi proizvodnji programi so zahtevali vedno več delovne sile, ki jo železarna ni iskala samo v bližnji okolici, ampak tudi v republikah nekdanje Jugoslavije. S prihodom nove delovne sile se je še povečal že tako prisoten in pereč stanovanjski problem.

Gradnja stanovanj ni sledila potrebam. Začasna rešitev je bila nastanitev v samskih domovih in v barakah. Delavcem so sledile njihove družine, ki so bile prisiljene živeti v neustreznih razmerah.

Železarna Jesenice je ob pomoči lokalne skupnosti postopoma zgradila stanovanjsko naselje na Plavžu. Obdobje intenzivne gradnje je trajalo nekako do leta 1962, ko so dokončali šest blokov na cesti Revolucije. Potem se je tempo upočasnil. Zopet se je nekoliko povečal v osemdesetih letih.

Zaradi rasti prebivalstva je postajalo mestno pokopališče na Plavžu, današnjem Spominskem parku, premajhno. Od leta 1960 naprej so večino mrtvih z jeseniškega področja pokopavali na pokopališču na Blejski Dobravi. Pokopališče je lepo urejeno in ga krasi relief Jaka Torkarja.

IZGRADNJA NOVIH ŠOL

Z gradnjo novega stanovanjskega naselja je bilo potrebno poskrbeti za varstvo otrok in za šolajočo se mladino. Leta 1949 so odprli vrtec Julke Pibernik, deset let kasneje pa še vrtec Angelce Ocepek na Plavžu. Osnovnošolci so sprva obiskovali prostore nekdanje meščanske šole in ljudske šole, dokler ni bila zgrajena nova stavba na Tomšičevi ulici. Imenovala se je

Osnovna šola Prežihovega Voranca in Osnovna šola Toneta Čufarja. V petdesetih letih je bila odprta še šola Poldeta Stražišarja.

Leta 1978 je bil s samoprispevkom zgrajen šolski center na Plavžu – Osnovna šola Toneta Čufarja in vrtec. Istega leta je bil odprt vrtec Cilke Zupančič na Koroški Beli. Tudi tukaj so izvedli samoprispevek, s pomočjo katerega je bila postavljena nova šola.

Julka Pibernik: Doma z Jesenic (na Senožetah, Javorniku) poročila se je z Albinom 1930 na Koroški Beli. Leta 1931 se jima je rodil edini sin Albin, ki bo v enajstem letu starosti postal najmlajši partizan v Srbiji. Bila članica kulturnega društva Enakost. Julka je kot igralka nastopala v igrah, ki jih je uprizarjal dramski odsek Enakosti. Nastopala je skupaj z Viktorjem in Poldetom Stražišarjem, Jožem Gregorčičem, Vencelj Perkom. V 30. letih je odšla v Moskvo. Umrla je v Foči za posledicami igmanskega marša.

Z gradnjo velikih šolskih centrov so se zaprle podružnične šole. Nekoč so bile na Hrušici, Javorniških Rovtjih, Planini pod Golico in Blejski Dobravi. Sedaj deluje le slednja, in sicer za učence prvega triletja devetletke.

Letos bo okroglo petdeseto obletnico praznovala Ljudska univerza Jesenice, ki občanom ponuja možnosti pridobivanja, obnavljanja in nadgrajevanja formalnega in neformalnega znanja.

Otrokom je bila dana možnost, da si pridobijo tudi osnovno glasbeno znanje. Leta 1947 je bila namreč ustanovljena Glasbena šola Jesenice. Sprva je imela svoje prostore v Gimnaziji, kasneje na ulici Viktorja Kežarja. Danes domuje v Kasarni na Stari Savi. Po desetih letih delovanja je bil dosežen eden od njenih vrhuncev. Takrat je dobila simfonični orkester, ki je pripravljaj koncerte klasične glasbe. Vodil ga je Rado Kleč.

Janko Pribošič, je od leta 1964 deloval na Jesenicah. Vodil je otroške in mladinske zборе na OŠ Prežihovega Voranca, potem mešani mladinski zbor na Gimnaziji Jesenice (1965-1978). Od leta 1973 do upokojitve 1987 je kot ravnatelj vodil Glasbeno šolo Jesenice.

Z omenjenimi šolami je bila občanom zagotovljena ena od osnovnih življenjskih potreb. Ko pa se je postopoma izgrajevala še srednješolska mreža, so Jesenice postajale izobraževalno središče severozahodne Slovenije. Ta proces se je začel že po prvi svetovni vojni, ko je Kranjska industrijska šola odprla obrtno šolo (1920) in kasneje Metalurško tehnično šolo, imenovano tudi vajeniško šolo (1938). Po drugi svetovni vojni se je proces nadaljeval z ustanovitvijo Gimnazije Jesenice (1945/46) in Železarsko izobraževalnega centra (1960).

Na Jesenicah niso rasle le potrebe po tehničnem kadru, ampak tudi po zdravstvenih tehnikih in medicinskih sestrah. Potrebovali so jih v Obratni ambulantni (nekdanji bolnici bratovske skladnice, zgrajeni leta 1896), Zdravstvenem domu (1965) in Splošni bolnici Jesenice (1948). Slednja je postala ustanova življenjskega pomena za velik del Gorenjske in severne Primorske. Zato je leta 1962 začela z delovanjem Zdravstvena šola, leta 2008 pa še Visoka šola za zdravstveno nego.

ŽIVLJENJSKI STANDARD

Po vojni je vladalo splošno pomanjkanje. V mestu si težko kupil obleko, meso, moko in druge stvari. Nova oblast je vpeljala sistem racionirane preskrbe, to je razdeljevanje živil in industrijskih izdelkov prebivalstvu s kartami in nakazili. Po sistemu, ki je veljal do marca 1948, je pristojni državni organ ljudem predpisal količino osnovnih živil (moke, mesa, sladkorja itn.) in industrijskega blaga za široko porabo (oblačila, obutev ipd.). Vse to so lahko dvignili le v določeni državni ali združni trgovini. Za njihov oskrbo je poskrbela država, ki je kmetom in mlinarjem zaukazala, da morajo oddajati presežke hrane.

Čeprav je bil sistem ukinjen, so trgovine še naprej ostale slabo preskrbljene. Primanjkovalo je vsega, od pralnih praškov do olja, kave in južnega sadja. Razlog je bil predvsem v preveliki usmerjenosti gospodarstva v težko industrijo, ne pa v proizvodnjo blaga za široko uporabo. Stvari so se spremenile v 60. in 70. letih. Na domači trg so prišli mali gospodinjski aparati, radijski sprejemniki, kavni mlinčki, pralni stroji, mopedi, avtomobili in hladilniki. Na Jesenicah so se odpirale nove samopostrežne trgovine: Zarja, Planika, Murka. Z novimi trgovinami so dobile ženske več možnosti za zaposlitev. Takrat sta začeli z delom tovarni Iskra na Blejski Dobravi in Planika na Breznici.

Ljudje so dobili potne liste in s tem možnost, da so šli po nakupih v tujino, kjer je bila izbira mnogo večja kot doma. Kupovali so raznovrstno hrano pomaranče, banane, riž ali pa obleke in šolske potrebščine. V tujini se je dalo dobiti tudi tehnične stvari boljše kvalitete. Ker je bila zgornja meja uvoženih stvari precej nizka, so jih skušali »prešvercati« v domovino.

Kljub vsemu pomanjkanju in skromnemu življenju so bili ljudje zadovoljni, ker so imeli redno zaposlitev. Takratno plansko gospodarstvo je namreč z odpiranjem novih obratov zagotavljalo delo večini ljudem. Tako imenovani sindikalni turizem je omogočal delavcem zaslužen oddih na morju.

NA ZASLUŽEN ODDIH

Tedanje oblasti in vodstvo Železarne Jesenice so se zavedali, da so proizvodnji uspehi in kreativnost možni le, če so delavci pri delu in v prostem času zadovoljni in da imajo možnost za oddih.

Železarna je imela za svoje delavce svoj dom v Crikvenici. Organizirala je letovanje za člane kolektive v Vodica pri Šibeniku, Biogradu, v Baški na Krku in Stenjaku. Zaposleni v šolstvu pa so hodili v Novigrad. Poletne dneve so si Jeseničani krajšali tudi z obiskom kopališča, ki je bilo zgrajeno leta 1960 in je bilo mišljeno tudi kot višinski rezervoar za hladilno vodo.

Ljubitelji planin so lahko odšli v dom na Mežakli ali pa v številne planinske postojanke, ki so se po vojni zelo dobro razvijale.

Za zdrav način preživljanja prostega časa je bilo poskrbljeno tudi pozimi. Ker avtomobili še vedno niso bili vsem dostopni, so v bližini Jesenic nastali manjši rekreativni centri. Eden od teh je bil na Kresu. Začetki segajo že v čas pred drugo svetovno vojno, ko so odrli osemnajstmetrsko skakalnico. Načrt zanjo je napravil inženir Stanko Bloudek. Po vojni so jo obnovili, da je dopuščala skoke okoli 35 metrov. Na hribu nasproti skakalnice so domačini z Javornika in Koroške Bele zgradili manjše smučišče. Obstajala je tudi želja, da bi smučišče opremili z žičnico. Na pomoč je priskočila tovarna, ki je delavcem dovolila, da lahko v svojem prostem času v njenih obratih na Javorniku izdelajo vse potrebne dele za novo

vlečnico. Tako so delavci prostovoljno naredili in montirali žičnico. Poligon so opremili še s takrat zelo moderno pridobitvijo, to je z reflektorji, tako da so omogočili še nočno smuko. Na Kresu so zgradili še teniška igrišča in strelišče za lokostrelstvo. Omenjeni športni objekti so postali prizorišče številnih medobčinskih, medobratnih in društvenih tekmovanj.

Tisti bolj drzni športniki so se podali na Triglavski smuk. Leta 1946 se je enemu tekmovalcu pripetila nevšečnost. To je bil Tone Pogačnik. Ker ni poznal terena, se je spustil prenizko. Kar naenkrat mu je zmanjkalo bele trdne podlage pod nogami in že je letel v prepad čez severno triglavsko steno. Zaril se je v globok sneg. Prijatelji so ga pogrešali in ga šli iskat. Ob pogledu na smučini, ki je vodila naravnost v prepad, so bili v strahu. Reševanje je vodil Joža Čop. Začuden je bil, da Tone ni bil nič krvav. Odnegli so ga na Jesenice k doktor Marčiču. Ta mu je rekel: »Ja malo imaš povešen želodec. Kje pa si padel?« Tone mu je pojasnil, da se je to pripetilo na Triglavu. »Ja hudič, kolikokrat sem jih že opozoril, naj pospravijo tisto opeko, da ne bo kdo padel, pa je še sedaj niso,« se je hudoval zdravnik, ki je imel v mislih nevarne ruševine med vojno porušenega hotela Triglav. Tone mu je pojasnil, da je padel na pravem Triglavu 96 metrov globoko v prepad.

Razmah je doživelo smučišče na Španovem vrhu. Leta 1964 so ga razširili in opremili s sodobno žičnico. Čez tri leta so začeli s prireditvijo, ki je danes že tradicionalna. Gre za prireditev, imenovano Smuk za trofejo Svinjska glava. Na pustno nedeljo se v smuku pomerijo tekmovalci v pustnih maskah in najboljši med njimi dobijo svinjsko glavo. V šestdesetih letih je zaživela še ena vsakoletna prireditev, in sicer Miss narcis. V mesecu maju, ko so travniki pod Golico polni belih ključavnic, domačini ob ritmu domače glasbe izbirajo najlepše dekline. Čeprav pri tem ne manjka jedače in pijače, ni nevarnosti za povišanje telesne teže, kajti veliko se pleše in še več hodi. Med prireditvijo se trume planincev zgrinjajo proti vrhu Golice.

Na teh pohodih so se pred nekaj desetletji rodile ideje o ponovni izgradnji koč na Golici. Obe koči sta bili namreč med drugo svetovno vojno požgani. Šele leta 1984 je jeseniškemu planinskemu društvu uspelo na mestu nekdanje Spodnje koč postaviti novo poslopje. V Savskih jamah se je močno razmahnil sankski šport.

HOKEJ

Šport, ki je najbolj zaznamoval železarsko mesto, je vsekakor hokej. Eden od prvih jeseniških navdušencev nad to igro je bil Karlo Vergles. V Ljubljani je imel priložnost videti hokej. Karla je igra tako navdušila, da je na Jesenicah zbral svojo klapo in začeli so se poditi s palicami po ledu. Za opremo je poskrbela tovarna. Prvo tekmo je jeseniško moštvo odigralo v sezoni 1941/42. Pomerili so se z Zagrebom in izgubili z rezultatom ena proti dve. Poraz z izkušenim moštvom z golom razlike jim je vlil novega upanja in jim pokazal, da so na pravi poti. Ekipe v današnjem pomenu besede takrat še ni bilo. Ni bilo skupnih treningov, vsak je treniral sam zase. Na ledeno ploskev je prišel, kdor je pač imel čas. Ker je bilo premalo hokejistov, je bilo moštvo v škripcih, če je bil odsoten kateri od igralcev. Tako je bilo tudi na neki tekmi z Beljakom. Jeseniški vratar Berti Brun ni mogel nastopiti, zamenjave pa ni bilo. Rešitev so našli v smučarskem tekaču Knificu, ki so ga srečali na železniški postaji. Čeprav še nikoli ni stal na drsalkah, ni mogel odkloniti prošnje svojih prijateljev. Dobesedno ga je bilo potrebno prinesiti v gol, kjer je potem celo tekmo preždel na kolenih.

Takrat je hokejiste združevalo le veselje do igre. To pa je bilo premalo za napredek. Potrebno je bilo ustanoviti lastno organizacijo, ki bi bdela nad razvojem hokejske igre. Želja se je uresničila 6. januarja 1948, ko je bila pri Športnem društvu Jože Gregorčič ustanovljena hokejsko-drsalna sekcija, ki se je čez šest let preimenovala v Hokejski klub Jesenice. Leto 1948 se šteje kot začetek organiziranega igranja hokeja na ledu na Jesenicah.

Sprva so ga igrali na naravnem ledu na nogometnem stadionu v Podmežakli. Ledena ploskev ni bila dobra in se je rada predirala, zato so jo morali pred tekmo celo noč polivati. V času obilnih snežnih padavin pa so morali hokejisti pred treningom in tekmo sami sčistiti ploskev. Čeprav so kidali sneg več ur, je potem sledila še tekma, vendar, ko so se pognali za ploščico, je utrujenost v momentu izginila.

Ploskev je bila ograjena z nizkimi tramovi, debeline 20 centimetrov. Nekoliko višja banda je bila samo za golom. Posledica je bila ta, da je bila ploščica večkrat zunaj igrišča kot na ledeni ploskvi. Smešno je bilo, ko jo je bilo potrebno sredi tekme iskati med gledalci in v snegu. Zaradi nizke ograde je bila tudi nevarnost, da bi igralci zleteli med gledalce. Dolgoletni predsednik Muzejskega društva Jesenice Dušan Prešern se spominja, da mu je ob takšni priliki nek hokejist uničil nove čevlje.

Naravni led je bilo možno uporabljati le dobra dva meseca. Velika sprememba je prišla v sezoni 1953/54, ko so na Jesenicah zgradili prvo slovensko umetno drsališče. Pridobitev je bila pomembna za napredek športa, saj je podaljšala sezono in omogočala kvalitetnejši trening. Prvi uspeh je prišel leta 1957 v Beogradu, ko je jeseniško moštvo postalo prvič državni prvak. V bivši državi so Jesenice to lovoriko osvojile triindvajsetkrat.

Poseben čar so dobili derbiji z ljubljansko Olimpijo. Niso pomenili le športnega dvoboja, ampak mnogo več. Dobili so pomen dvoboja, med premožnim centrom in zapostavljeno periferijo. V njej so se videli tudi ljudje iz ostalih slovenskih krajev.

KULTURA

Za dvig življenjskega utripa mesta pa ne skrbijo le hokejisti, ampak tudi kulturne ustanove in društva. V prvi vrsti je potrebno imenovati Gledališče Toneta Čufarja, ki je svoje prostore dobilo v nekdanjem Krekovem domu. Na jeseniškem odru so svoje prve vloge odigrali priznani slovenski gledališki in filmski igralci. Na posebnem mestu je zapisano ime igralca Miha Baloha, ki je zaslovel v filmu Ples v dežju, nemških filmih o Vinetuju in francosko-nemški seriji Omar Paša. Najpomembnejša prireditev v hramu jeseniške kulture so Čufarjevi dnevi, na katerih se zberejo najboljši slovenski amaterski odri.

Zelo pomembno vlogo v življenju mesta igra Gornjesavski muzej Jesenice, saj skrbi za ohranjanje tehnične in kulturne dediščine, pripravlja zanimive in poučne razstave ter pedagoške delavnice. V Kasarni na Stari Savi hrani bogat arhiv nekdanje Kranjske industrijske družbe. Tukaj je rekonstrukcija delavskega stanovanja iz 30. in 40. let 20. stoletja, etnološka zbirka in manjši galerijski prostor. V sosednji Ruardovi graščini je sedež muzeja, železarska zbirka in zbirka fosilov in mineralov. Železarsko zbirko odlikujejo makete plavžev, transportnih žičnic, rekonstrukcija kovaške delavnice, veliko predmetov iz naše preteklosti, od katerih so nekateri stari več tisoč let. Najstarejša je koščena igla z Jelen kamna, ki naj bi bila stara okoli štiri tisoč let. Zbirka fosilov in mineralov govori o geološki raznovrstnosti zahodnih Karavank. Med kamninskimi plastmi se najdejo ostanki nekdanjega življenja.

Najdejo se trilobiti, zobje ribe hrustančnice, korale, polži, glavonožci. Muzejsko zbirko, ki jo sestavljajo fosili iz obdobja starega zemeljskega veka ali paleozoika, je uredil Jože Bedič. V Kosovi graščini je urejena zbirka novejše zgodovine in galerija za občasne razstave. Pogoste so slikarske razstave. Slikarji samouki imajo na Jesenicah svoj likovni klub, imenuje se Dolinski likovniki ali skrajšano Dolik. Med njihovimi člani je obsežen slikarski, kiparski in oblikovalski opus ustvaril Jaka Torkar. Med kulturniki velja omeniti enega izmed najbolj dejavnih pisateljev, ki je napisal več kot osemdeset samostojnih knjig. To je Zdravko Slamnik z Javornika, ki je bolj znan kot Pavle Zidar. Pisal je otroške pesmi: Kaplje ognjene in romane: Dim, Čudeži, Okupacija Javornika.

Da se je v mestu res stalno nekaj dogajalo, so nas obveščali časopisi in radio Triglav. Po drugi svetovni vojni so jeseniške dogodke redno spremljali v Jeseniški straži in Tovarniški vestnik (izhajal je od leta 1937). Za kvalitetno in izčrpno poročanje z vseh področji življenja mesta je štirideset let skrbel časopis Železar, ki je nehal izhajati leta 1991. Danes nas o dogodkih obveščajo Jeseniške novice, ki izhajajo kot priloga Gorenjskega Glasa na štirinajst dni, ter radio Triglav, ki neprestano deluje od leta 1965.

IZ JUGOSLAVIJE V SLOVENIJO

V Jugoslaviji so se gospodarske razmere konec 80. let zaostrele do skrajnosti. Javni dolg je naraščal. Vrednost dinarja je padala iz minute v minuto, cene pa so naraščale. Podjetja so začela z odpuščanjem. Kriza se je prenesla na nacionalno področje. Narodi so se obtoževali, da se izčrpavajo na račun drugih narodov Jugoslavije. V porastu je bil nacionalizem. Vedno več je bilo stvari, ki so narode razdvajale, in manj tiste, ki so jih povezovale. Jugoslovanska armada je postajala vedno manj ljudska in orodje v rokah srbskega voditelja in nacionalista Slobodana Miloševića. Do spora je prišlo znotraj Zveze komunistov Jugoslavije, stranke, ki je vodila državo ves po vojni čas. Leta 1990 je v Sloveniji prišlo do prvih večstrankarskih in demokratičnih volitev. Nova izvoljena vlada si je zadala nalogo ustanoviti državo Slovenijo. 23. decembra 1990 je bil izveden plebiscit o samostojnosti Slovenije, za katero se je izrekla velika večina volilnih upravičencev. Dan, ko so bili objavljeni rezultati plebiscita, danes praznujemo kot dan samostojnosti. 25. junija 1991 je bila razglašena neodvisnost in samostojnost Republike Slovenije. Ta dan praznujemo kot dan državnosti. Vendar si je bilo potrebno zagotoviti samostojnost šele v desetdnevni vojni. Bojne aktivnosti so se izvajale tudi na Jesenicah. Vojašnicam so prekinili oskrbo s hrano, vodo in elektriko. Na Javorniku so nastale barikade. Jugoslovanska armada je zasedla mejni plato karavanškega tunela. Prišlo je do streljanja in kasneje do pogajanj, ki so se končala z umikom vojske v vojašnice in z nemoteno oskrbo.

ZAKLJUČEK

Čeprav na Jesenicah prevladujeta senca in mraz, se je prav njima zahvaliti, da so Jeseničani postali to, kar so, pridni, vztrajni in upanja polni ljudje. Najboljši hokejisti so prihajali iz Kurje vasi, naselja, ki je nastalo na skalnatem in zaraščenem svetu, kjer tri mesece ni sonca in tri mesece ne lune. Tukaj se je rodil Franc Smolej, znameniti smučarski tekač, ki je na neki tekmi zgrmel v ledeno vodo. Pobral se je in tekel proti cilju. Na olimpijskih igrah v Garmisch-Partenkirchenu (1936) so ga po tekmi na 50 km pregledali nemški zdravniki in dejali, da bolj

zdravega človeka še niso videli. Tu je zrastel rod najboljših slovenskih alpinistov. Vsi so že slišali za Joža Čopa, legendarnega plezalca in gorskega reševalca. Po njem nosi ime eden najzahtevnejših in previsnih delov triglavske severne stene – Čopov steber.

Pri nas je bilo vedno tako, da če v dolini ni sonca, se je bilo pač potrebno povzpeti na višave. Vsak žarek je plačan s trdom in je zato toliko bolj dragocen. Če smo prikrajšani za lepoto, jo je potrebno poiskati. Iskal jo je fotograf Jaka Čop in jo našel v Trenti in Soči, Kraljestvu Zlatoroga in v Raju pod Triglavom, kakor nosijo ime tri njegove foto-monografije. Iščejo jo sleherni Jeseničan. Svoj dom in okolico stalno spreminja, da bi prišel do najlepše oblike. Da je res tako, sem se prepričal tudi sam. Ko sem odšel na študij v Ljubljano, so bile Jesenice le ena sama dolga cesta in ob njej zaprašene hiše in prazne hale nekdanje Železarne Jesenice, ki so le s svojo veličino pričale na nekdanjo slavo. Zdelo se mi je, da je mesto z zaprtjem martinarne in plavžev izgubilo svoj življenjski ritem. Ko sem se po študiju vrnil, so bile vidne spremembe. Stare hale so se podrle. Zgradile so se nove stavbe, stanovanja, kulturni center na Stari Savi in trgovine, ki so v dolino pod Mežaklo vnesle več živahnosti. Področje opuščenih železarskih obratov je dobilo nove vsebine, ki so vabljive za ljudi vseh generacij.

K lepši podobi prispeva vsakdo izmed nas, saj je vsak človek edinstven in neponovljiv. V naš mozaik prispevaš svoj kamenček tudi ti. Brez tebe bi bila slika nepopolna. Le tako se lahko reče, da Jesenice dihamo s polnimi pljuči.

MARKO MUGERLI,
kustos Gornjesavskega muzeja Jesenice